

Rumyana L. Stancheva

(Bulgaria, Sofia University St. Kliment Ohridski, Faculty of Slavic Studies)

A Bulgarian Literary Record of Resilience in the Concentration Camp

Abstract: The article A Bulgarian Literary Record of Resilience in the Concentration Camp explores the memoir novel by Yordan Valchev Kutsiyan, which is among the first literary testimonies to come out of the drawer of unpublishable texts immediately after 1989. The psychological term ‘resilience’ has been applied to analyse a text that describes the inhumane conditions in a political concentration camp and bears the characteristics of autofiction. Personally, the prisoner keeps trying to safeguard his psyche and health. From the point of view of the literary text, the character-narrator manages to maintain his psychological balance by ironically downplaying his suffering and counteracting it with the possible small successes of his own initiative.

The article was written in memory of the respected writer, colleague, and friend Vihren Chernokozhev, who devoted much of his research and publications to anti-totalitarian literature.

Keywords: Vihren Chernokozhev, psychological resilience, autofiction.

Румяна Л. Станчева

(България, СУ „Св. Климент Охридски“, Факултет по славянски филологии)

Българско литературно свидетелство за резиланс в концлагера

Преди да навляза в темата, бих искала да спомена няколкото момента, в които сме имали случай да се срещаме не само семейно, но и професионално с уважавания и обичан колега Вихрен Чернокожев. Имам предвид негови изяви, свързани с литературната балканистика, към която той, в компаративен план, проявяваше интерес.

Първата ни балканистична среща се състоя с представянето от Вихрен през юни 2006 г. в зала Средец на Министерството на културата, на преведения от мен на български роман на Габриела Адамещяну *Пресрещане* (Адамещяну 2005), свързан тематично с тоталитарните практики в Румъния от 1980-те години. Трайно заинтересуван от проблематиката за тоталитаризма, Вихрен Чернокожев публикува по-късно своя компаративен анализ под заглавие *Да откриеш Габриела Адамещяну*. И ще цитирам финала на текста му:

„Искрено завиждам на Габриела Адамещяну за надеждата, че човечеството ще се отвърне от варваризма. В *Пресрещане* тя е успяла да постигне това, което за българската литература тепърва може би предстои с недовършения все още роман „1989“ на Димитър Коруджиев (...) Надявам се на нашата скорошна среща с *Изгубената сутрин*, един роман на Адамещяну, който Франция вече

Румяна Станчева

преведе. Да откриеш Габриела Адамещяну е приключение, което си струва усилието.“ (Чернокожев 2006)

Малко по-късно, през 2010 година, го поканихме за рецензент на докторантката ми Йоана Славчева от Великотърновския университет. Нейната работа бе на тема *Румънският политически роман от 60-те и 70-те години на XX век* (Славчева 2010). Имахме повод за обсъждане в сравнителен план на наложилия се, с решаващото участие на Вихрен Чернокожев, термин „антитоталитарна литература“, която в Румъния бе класифицирана предимно по жанрове и десетилетия, като едно от отчетливите аналогични явления е така нареченият „политически роман“.

С благодарност към Вихрен Чернокожев и в негова памет не бих искала да пропусна и работата му като съставител на литературнокритическия и юбилеен сборник на Института за литература при БАН „Лъчезар Станчев от 30-те до игото на Париж и „Усмивката“ (Чернокожев, съст. 2011).

Като литературен критик и историк с внимателен, възискателен и нюансиран поглед върху миналите събития, както и като един от съставителите на колективния труд *Антитоталитарната литература*, Вихрен Чернокожев разглежда въпроса за този вид литература с оглед на рецепцията, поставяйки акцент върху паметта за злото и върху отговорността за бъдещето. Настоящото ми изложение се опира в общ смисъл на тази негова статия (Чернокожев 2009: 13-22). Имам предвид, разбира се, и изказаните с известно огорчение коментари на Вихрен Чернокожев (Чернокожев 2005) за Йордан Вълчев по отношение на *Дневниците на писателя дисидент* (Вълчев 2004). Като се има предвид, че Дневниците на Вълчев не са били предназначени за публикуване, а представляват лични записки, че посмъртно е прескочена волята на автора Йордан Вълчев с публикацията им, книгата остава извън вниманието ми.

Ще се съсредоточим върху книгата *Куциян* (Вълчев 1995). Вече съм разглеждала текста (Stantcheva 2009) с необходимите за чуждата публика биографични данни за писателя, ситуирам творбата му сред отскоро формулираната тогава проблематика за характеристиките на тоталитаризма и се опирам на теоретици като Марк Лазар, Стефан Куртоа и Цветан Тодоров. В сборника са представени текстовете от едноименната конференция по международен проект на Института по балканистика при БАН и на Университета на Артоа във Франция, като се акцентира върху литературата от тоталитарните години 1947-1989. Друг подобен том със статии на литератори и историци от различни европейски страни бе издаден също в резултат на международна конференция (срв. Stantcheva ed., Vuillemin ed. 2008).

1. Резилианс

През 2008 наскоро въведеното понятие 'резилианс' бе слабо познато. Днес вече мога да надскоча описателното и метафорично „ръководство по оцеляване“ и да си служа със споменатия термин.

Според едно широко прието определение 'резилианс' е психологическо явление, което се проявява при душевна травма. Индивидът в тези случаи осъзнава в пълнота травматичното си положение и прави усилие да не живее в депресия, а да възстанови психичното си равновесие. 'Резилианс' е възможен благодарение на съответно

формиране в детството и благодарение на размисъл, точно формулиране на положението, по-рядко – благодарение на медицинска терапия. Терминът се употребява първоначално във физиката по отношение на енергията, поета от тяло в резултат на деформация. Разбира се, не всяка психологическа реакция на адаптиране е резилианс ([https://fr.wikipedia.org/wiki/R%C3%A9silience_\(psychologie\)](https://fr.wikipedia.org/wiki/R%C3%A9silience_(psychologie))). Друго определение гласи:

„Резилианс – способност на травмирания индивид да се развива и израства в много трудни условия, да започва отново и да се възстановява“ (<https://sapibg.org/bg/highlights/rezilians>).

Още пояснения дава английското популярно определение на резилианс:

„Психологически резилианс съществува при хора, които развиват психологически способности и способности на общуването, позволяващи им да останат спокойни по време на кризи/хаос и да се оттласнат от инцидента без дългосрочни отрицателни последици.“ (Psychological resilience exists in people who develop psychological and behavioral capabilities that allow them to remain calm during crises/chaos and to move on from the incident without long-term negative consequences.) https://en.wikipedia.org/wiki/Psychological_resilience).

Аналогии със стратегията по оцеляване, отразена в мемоарния роман *Куциян* на Йордан Вълчев, намерих у психиатъра Виктор Франкъл, самият оцелял в концентрационен лагер в хитлеристка Германия. Наблюденията на Франкъл са особено ценни, тъй като се отнасят не само до лично преживяване, но и до възможност да бъдат професионално описани (Франкъл 2017). Особен интерес представя статията му за групите психотерапевтични преживявания в концентрационния лагер. Цитирам принципно важните моменти от тази статия, съответствия на които се откриват и у Вълчев.

„В психологията на живота в затворнически лагер може да се разграничат три фази:

I. Шок от попадането там;

II. Типични промени в характера, които се появяват по време на престоя там и

III. Фаза на освобождаването.“

Според Франкъл в първата фаза човек е заплашен „с непосредствена опасност от самоубийство“. Втората фаза се характеризира с промени в характера и в повечето случаи попадане на лагерниците в „апатия и агресия“ като постоянни състояния. Основната психическа тежест, свързана с ежедневните мъки, се отнася до „временно състояние без край“ (Франкъл 2017: 133). Авторът стига до извода, че важно е „дали човек притежава вяра в с м и с ъ л а на живота си“. А „този смисъл трябва да е безусловен, да включва не просто живота, а страданието и смъртта.“ (Франкъл 2017: 140). Начинът, по който са въздействали на отчаяните, той и другите лекари, които тайно са се организирали да помагат, е бил да накарат страдащите в лагера да осъзнаят, че

„животът очаква нещо от тях – че всеки от тях, всъщност всички, са очаквани от някого или от нещо.“ (Франкъл 2017: 141).

Да отнеса психологическия термин „резилианс“ към книгата на Йордан Вълчев ме подтиква и една френска класификация на литературната съпротива срещу тоталитаризма, според която се разграничават четири възможности за съществуването на писателската съпротива: тя може да се изрази със замлъкване, с изгнание, с дисидентство и с резилианс. Тук бих уточнила, че замлъкването би могло да е пълен отказ от писане, но би могло и да е писане за чекмеджето. Опитът за водене на бележки за бъдеща книга още в лагера (вид писане за чекмеджето) е сред факторите, които помагат за резилианса на затворника.

Книгата *Куциан* е определяна като мемоари и като роман (Вълчев 1990; Вълчев 1995) от самия Йордан Вълчев (1924-1998). С оглед на актуалните представи, можем да го наречем автофикция – текст на границата между автобиография, мемоари и художествено изразяване. Писателят е изпратен от комунистическата власт в трудов наказателен лагер през 1947 г., след като излиза оттам през 1949 до 1989 г. често бива притесняван. Въглищният открит рудник Куциан, както се посочва в текста, е смятан за лагер със сравнително лек режим. Днес трудно можем да си представим как човек може да понесе описаните принудителни физически натоварвания и психологически натиск, и да запази бодър духа си.

От гледна точка на рецепцията, автофикцията на Йордан Вълчев е именно текст от чекмеджето, публикуван едва през 1990 г. Датите, посочени в края на текста, маркират първо трите години 1947-1949 на затворничеството му в лагера и първите записки на автора. Следва датата „януари 1989 г.“, т.е. времето на завършване на целия текст.

Чрез книгата си писателят открива дебат за комунистическите репресии. Той иска да провокира и други спомени. В уводните думи Йордан Вълчев предлага на читателите си да му пишат за съдбата и на други затворници.

„С обратна поща ще удостоверявам получаването на всяка и всякаква бележка. В едно бъдещо издание ще включа бележките – с имената и местожителствата на авторите.“ (Вълчев 1990: 4)

Думите му са съответни на момента, началото на 1990-те години, когато започва да се поставя открито въпросът за политическите затвори.

Трябва веднага да се отбележи, че Й. Вълчев е избрал да разкаже историята си в стил, напomniaщ приключенски роман, той не застава под ореола на мъченичеството. Дори и най-напрегнатите и трагични моменти са описани с чувство на хумор и с оптимизъм. Освен че може да изгуби живота си, затворникът рискува да загуби още нещо – чувството си за достойнство. След физическото оцеляване, разказвачът осъзнава, че трябва да устои под натиска на лагерната управа, която неуморно „набира уши“. Езикът на разказвача е в говоримия регистър и му позволява да изобрази широк кръг психологически състояния и житейски ситуации. Надеждата, свободната инициатива или личната хигиена, се оказват еднакво добри инструменти на изпитание. Осигуряването на допълнителна храна сред лагерната оскъдица е показано като резултат само от умело проведена акция. Описаните изпитания-приключения може да се охарактеризират напълно именно като резилианс.

2. Жертвите на политическите репресии

Подробно са представени лагерниците в Куциян. На първо място са така наречените „националисти“ (Вълчев 1990: 7), за какъвто е смятан и самият Вълчев. Властта на началника на милиционерското управление по това време е почти неограничена. Той е този, който решава дали арестуваният ще бъде съден или изпратен „без много формалности“ в концентрационния лагер. Именно един такъв дребен шеф го изпраща в лагер, а не в съда, като подчертава, че прави това от съчувствие към младия интелектуалец. Верен на своя нрав и на решението си да не пише трагична, а по-скоро оптимистична книга, книга за оцеляването, Вълчев не пропуска да въведе хумористичен елемент от самото начало – този шеф, чието истинско име е Давид Леви Давидов, е получил прякор, измислен от затворниците: „Дивия Дик“ (Вълчев 1990: 11). Ето първи начин да се снизи заплахата, като се подиграеш с опасността.

Сред останалите лагерници са изброени: интелектуалци и престъпници, също и работници, както и бивши членове на Комунистическата партия. Има и чужденци: Зигфрид – германец; един руснак, бивш готвач в голям софийски ресторант, белоимигрант; един чех, привърженик на Чуждестранния легион. Никой не знае как и защо са били изпратени в лагера. Един евреин, Мордохай, който се опитал да напусне България, за да се бори за Израел. Друг пък – член на наскоро тогава забранената Социалдемократическа партия; има анархисти, има и един французин, Гастон. Роден в Оверн през 1882 г., син на богат фабрикант, той е изпратен от баща си да обиколи Европа и се озовава в България. Това е страната, в която е избрал да живее. Подозирани, че е шпионин на Франция.

„Аз съм французин, но съм от Оверн, дето е имало българи, дето се пее „Бориано, Борианке“, кажи-речи, атавизмът ме е довел в България. Но шпионин не мога да бъда нито за Франция, нито за България, нито никому!“ Гастон е блага душа, горещ католик. Някой му извади прякор „блага папска душа“ и затова започнахме да му викаме Папа Гастон.“ (Вълчев 1990: 137).

Преобладаващата група на затворниците е тази на офицерите от царската армия, изпаднали в немилост след установяването на комунистическия режим. Също бивши полицаи, членове на ВМРО, неудобни по време на проповядвания комунистически интернационализъм и съответната политика на отмятане от националните интереси. Също и анархисти.

„Другата половина бе много пъстра: най-много се хвърляха в очи криминалните престъпници – крадци, убийци, които тука, освен като главни доносници играеха понякога и важната роля да подготвят или извършат някакво убийство.“ (Вълчев 1990: 30-31).

3. Стратегии за оцеляване в затвора

Един от многото и инцидентно появяващи се герои в книгата е Гаврил Павлов Николов. Той вече е научил за опасностите в комунистическия затвор: парадоксален съвет ще помогне на нашия разказвач да запази почтеността си, да се опази, когато шефовете на лагера търсят послушни хора, които да шпионират другите.

„Ако някой помисли, че има начин леко да се измъкне от лагера, ще стане много потребен тука и ще откара два-три пъти по-голям срок!“ (...) И който мисли за жена и деца, и който иска да ги види час по-скоро, трябва да ги забрави и яко да си стиска устата” (Вълчев 1990: 18-19).

И разказвачът не пропуска да нарече „велик“ човека, който му е дал този първи добър съвет, като го е предупредил за опасността. Те ще се срещнат по-късно в гражданския живот, за да извършат по-скоро незаконна търговия в рестриктивните икономически условия на тогавашна България, но чрез тази търговия и двамата ще успеят да живеят за известно време по-добре. Защото единият е успял да пласира виното на кооператива в своето село, а другият е успял да продаде това вино в столицата, лишена тогава от разнообразни хранителни продукти.

„Това беше първото чисто и много хубаво вино в София след войната, до „моите“ бъчви София пиеше нещо, което се наричаше *пийот* и от което много болеше глава. Голяма търговия развъртахме с баща ми, наистина поспечелихме прилично“ (Вълчев 1990: 20).

На фона на оптимизма от надхитрянето на правилата чрез личната и почти нелегална инициатива, зад тази забавна история авторът разказва една драма: нещастieto на съпругата на този негов приятел, която поради тревогите си по време на арестите му е сериозно болна и периодично губи съзнание – а той се опитва да предотврати припадъците ѝ, като я взема на ръце като дете. На две страници – и двете истории – трагичната и оптимистичната, в паралел. Йордан Вълчев показва като разказвач рядък талант за преливане между емоционално противоположни регистри на психическото състояние.

Нашият оптимист, разказвачът, понася сравнително добре и затварянето в карцера, който е наводнен и без осветление. Там той намира и приятел за цял живот, Гаврил, който му помага да понесе непоносимото в тясната килия. Въпросният Гаврил е бивш регионален шеф на българския контрашпионаж. Чрез думите му разказвачът го представя като пламенен патриот, готов дори да сподели професионалните си знания с новите тайни служби:

„И защо ги обучаваш на хватки?“ – пита разказвачът и отговорът следва:

„Щом дълго-дълго ще управляват, нека знаят собствения ни опит, нямаме си друго освен България, този опит полека-лека ще ги скара с руснаците и те ще разберат, че са били само една най-жалка руска агентура“ (Вълчев 1990: 21-22).

Веднъж влизал в затвора, човек е преследван за престъпления, които никога не е правил. Разказвачът си спомня, че милицията го е заключвала преди големите празници, страхувайки се от вълнения в столицата, където живее. През 1952 г. отново е арестуван под предлог, че участва в заговор срещу комунистическата власт. Човек от този заговор, притиснат от разпитите в милицията, дал невярна информация за него. Друг обаче устоява, няма доказателства и накрая разказвачът е освободен. Случаят не е безобиден, завършва с две смъртни присъди и още десет с различен брой години затвор. Споменават се всички имена – както на палачите, така и на жертвите. Ръководителят на следователите ще извърши самоубийство две години по-късно заради „натиска на съвестта си“ (Вълчев 1990: 24).

Подобно на български Солженицин, Йордан Вълчев се интересува както от всеки човек в тази огромна недеklarирана гражданска война, така и от статистиката, позната му тогава: 700 хиляди политически присъди са издадени между 9 септември 1944 г. и 10 ноември 1989 г. (Вълчев 1990: 26). Истериичните викове на затворническите пазачи задават ритъма на разказването. Йордан Вълчев не пропуска да види и обратната страна на безизходната ситуация. Като млад офицер преди войната той участва в последната фаза на антихитлеристката война. В лагера ще трябва да се облече в много стари дрехи, на войниците от периода 1885-1912 г.

„Тук-там по-малка или по-големичка дупчица, краищата ѝ обгорени и разнищени – спомени за горди рани и славни ордени за храброст. Епоха на сила и възход. Тия дрипи изведнъж гръмнаха в ушите и сърцето ми с „Шуми Марица“ и „Ура, на нож“ и се почувствах в тях, сякаш ще приемам парад“ (Вълчев 1990: 27).

Злощастieto е преобърнато, разказано като приключение, бодрият дух е с чувство за хумор, жалките парцали се превръщат в славни доспехи и малката шега дава нови сили.

4. Престъпленията на режима

В романа-мемоар-автофикция има точни данни за няколко конкретни престъпни схеми на режима. Например за финансова далавера на Министерството на вътрешните работи. За всеки затворник в лагера, който отива на работа, администрацията на мините плаща на МВР. Това е причината, поради която дори най-болните са принудени да работят (понякога просто пренесени през бариерата от други затворници, за да се брои трудов ден). Щом са на обекта, дори и да не могат да работят, Министерството ще получи парите си. Удивителна логика, тъй като мините принадлежат на държавата. Това означава, че Министерството на вътрешните работи е извън или над другите институции. Чистата печалба се изчислява от автора на 60 милиона лева годишно. Но Вълчев бърза да даде своя ироничен коментар:

„Глупавият човек ще изчисли гения на управлението – какви печалби, как да не увеличаваш лагерите, нали удряш с един куршум два заека – хем печалби, хем унищожаваш враговете на социализма. Умният човек ще изчисли общонационалните морални и материални загуби и ще предскаже с грешка плюс-минус десетина години краха на тая не родовообщинна, не феодална, но робокапиталистическа система. И как ще се гледаме после в очите – вие, които славехте Сталин и после ще бъркате в бельото му, за да покажете колко той е виновен и колко вие сте невинни! Светът ще опротивее!“ (Вълчев 1990: 33-34).

Наказанията се налагат ежедневно. Един ден – затваряне в карцера; друг – ритници; ако изгубиш съзнание, поставят главата ти в кацата с киселото зеле и готвачът, също затворник, германец, който говори малко български, ще коментира: „пак ще готвим червено кисело зеле“; трето наказание – така нареченото „под звездите“ – човек е длъжен да стои прав цяла нощ, никой не може да устои без припадък; има и побои в кабинета на капитана, шеф на лагера, скачане върху поваления вече на земята

затворник, със засилка от височината на бюрото. В текста следва описание на начините да се минимизират нараняванията от тези инквизиции.

5. Превръщането на страданието в приключение

В един момент разказвачът решава да изброи всички интересни разговори, а по-късно започва да си прави бележки (Вълчев 1990: 58). Съветът на един анархист, затворник като него, но с по-дълъг стаж в затвора, го предупреждава:

„За да стоя спокоен „в букета от наказания“, трябва през свободното време да не мисля, а за да не мисля, трябва непрекъснато да се пера, да се кърпя, да си пея, да си правя студени фрикции на гърдите. И аз послушах. Полека-лека започнах да минавам за един от най-големите чистници и веселяци. Наставлението беше чудесно, защото мнозина от наказаните се отпусаха и когато настъпи зимата, лесно се разболяваха, та започнаха и смъртните случаи“ (Вълчев 1990: 59).

Това е един вид наръчник за оцеляване, спазван от нашия мемоарист и той ще оцелее. При четене на книгата не можем да не мислим за силата на характера му, което спасява затворника в тежките ситуации. Писателят запознава читателя си и с няколко инициативи, с които той и негови приятели се заемат в лагера – например размяна на пресен хляб за сух хляб, за да имат по-дълго време запаси от годен за консумация хляб. Групата организира и вземането на остатъците от масата на шефовете на лагера, които обикновено биват изхвърляни за храна на свинете. Какъв пир! Друг път групата приятели успява да организира производство на шапки и вълнени чорапи за зимата. Тъй като лагерниците имат пари, пазарът и свободната инициатива успяват в някаква степен да бъдат използвани в условията на лагера, докато по същото време са забранени в цивилния живот в България.

Приключенските аспекти се отнасят и до осигуряване на жизнените условия – храна, хигиена, дрехи. Също за лечение – разтривките за спасяване от опасен грип. Описано е дори и еротично приключение. Оказва се, че жената на шефа на лагера може да си позволи да вземе затворници за почистване на дома си, разположен близо до лагера, но тя избира хора, които могат да ѝ правят компания след почистването, докато съпругът ѝ не е у дома си, а в София. Именно в тази роля на чистач и любовник за един ден нашият герой успява да се наяде до насита, и, както коментира, за последен път. Храната в случая се оказва най-важната част от авантюрата.

Заклучение

Разказвачът преминава през побои, наказания, бедна и понякога почти липсваща храна, тежки условия на живот и тежка работа, много редки срещи с близките, бруталност, атаки срещу човешкото му достойнство, все обстоятелства, които могат да унищожат жизнените му сили, както и психическата му устойчивост.

Но мемоарният роман-автофикция на Йордан Вълчев не е унил преразказ на преживените мъки и унижения. Той е изпълнен с жизненост, като показва стратегии за оцеляване при нечовешки условия. Сред тези стратегии са запазването на бодр дух – прояви на свободната инициатива; пеенето; щастието от макар и редките срещи със

семейството за онези, чиито съпруги устояват пред трудностите на живота и чакат вярно, какъвто е неговият случай.

Особено важно за укрепването на духа му е решението да си води бележки, докато все още е в затвора, за да ги публикува по-късно. Записите си той ще успее да изнесе от концентрационния лагер в деня на освобождаването си, като ги поставя върху капака на сандъка с вещите си, пхнати в официоза „Работническо дело“. В случая с Вълчев литературата и изобретателният му, предприемчив дух играят спасителна роля.

Книга като *Куциян* у нас има специфичен отзвук. Преди всичко публикуването ѝ още през 1990 идва преди проучванията на историците и преди разследванията на журналистите. Подобни книги имат особена роля. На първо място стои идеята за силата на човешкия дух над тоталитарните репресии. „Куциян“ е и равносметка: изброява имена на обикновени репресирани хора и на мъчителите им, прави анализи, провокира дебата по тези теми в обществото, като запазва едновременно документалния аспект, ситуира се жанрово като автофикция и ползва структурните елементи на приключенския роман – всички усилия за запазването на разказвача имат смисъл. Като избягва да се прави на герой (показва и страха си, и сълзите си, редом до смеха и песните си), писателят успява да бъде убедителен за всички онези, които са живели при така наречения социализъм, без да имат все още терминологията и обясненията за характера на престъпленията на тоталитарния режим. Това е голямата заслуга на тази книга – да осъди комунистическия терор, като покаже, че е възможно да му се противопоставиш със силата на духа си.

И накрая ще си позволя да подсказва една бъдещата възможност за аналогия между романа „Куциян“ от Йордан Вълчев и романа на съвременния румънски еврейски писател Норман Маня „Завръщането на хулигана“ (Маня 2013). Норман Маня също е преживял живота си в концлагер още като дете, но запазва подобен жизнен и борбен дух, и способност за резилианс. Психологическият термин „резилианс“ позволява да характеризираме персонаж, който преминава, от една страна, през нечовешките условия на политическия концентрационен лагер, но, от друга, съумява да поддържа психологическо равновесие между страданието на потърпевшия и личната инициатива. В литературен план това са примери за представяне на пленничеството като приключение, в което затворникът активно полага усилия да опази духа и здравето си. Своеобразното сдвояване на разказвач и приключенски герой предполага, че някой ще пожелае да чуе историята ти или, както отбелязва психологът, преживял лагера, Франкъл (Франкъл 2017: 141) „всички са чакани от някого или от нещо“.

ЛИТЕРАТУРА

- Адамещяну 2005: *Адамещяну, Габриела*. Пресрещане. София: „Панорама“.
- Вълчев 1990: *Вълчев, Йордан*. Куциян.[Мемоари]. София: Изд. къща „Пейо К. Яворов“.
- Вълчев 1995. *Вълчев, Йордан*. Куциян. Роман. София: Изд. Карина М.
- Вълчев 2004: *Вълчев, Йордан*. Дневниците на писателя дисидент. Велико Търново: Изд. Слово.
- Маня 2013: *Маня, Норман*. Завръщането на хулигана. Роман. Превод от румънски Р. Л. Станчева. София: Изд. Балкани.

- Славчева 2010: *Славчева, Йоана*. Румънският политически роман от 60-те и 70-те години на XX век. http://www.uni-vt.bg/userinfo/788/doc/1/2/Rumanskiat_politicheski_roman_ot_60-te_i_70-te_godini_na_XX_vek.pdf
- Чернокожев 2005: *Чернокожев, Вихрен*. Дневниците на старovereца Йордан Вълчев и постмодернистичното им продължение. - Електронно списание LiterNet, 22.04.2005, № 4 (65) https://litenet.bg/publish2/vchernokozhev/j_vylchev.htm
- Чернокожев 2006: *Вихрен Чернокожев*. Да откриеш Габриела Адамешяну. Електронно списание LiterNet, 15.06.2006, № 6 (79) <https://litenet.bg/publish2/vchernokozhev/gadameshtianu.htm>
- Чернокожев 2009: *Чернокожев, Вихрен*. Антитоталитарната литература: памет за злото, отговорност за бъдещето. – В: Антитоталитарната литература. София: Изд. център „Боян Пенев“, 13-22.
- Чернокожев (съставител) 2011: Лъчезар Станчев от 30-те до игото на Париж и „Усмивката“. Съставител Вихрен Чернокожев. София: Изд. център „Боян Пенев“.
- Франкъл 2017: *Франкъл, Виктор*. Психотерапия и екзистенциализъм. Избрани статии по логотерапия. Превод Людмила Андреева. Изд. Лега Артис.
- Stantcheva ed. 2008: *Identité et révolte dans l'art, la littérature, le droit et l'histoire en Bulgarie, en Roumanie et en Europe Centrale et Orientale entre 1947 et 1989. Textes réunis par Roumiana L. Stantcheva et Alain Vuillemin. Editions de l'Institut d'Études balkaniques, Editura Limes, Editions Rafael de Surtis, (Bulgarie, Roumanie, France), 408 p.*
- Stantcheva 2009: *Stantcheva, Roumiana L.* Yordan Valtchev et son „manuel de survie“ devant la terreur communiste. – In: „L'oublié et l'interdit. Littérature, résistance, dissidence et résilience en Europe Centrale et Orientale (1947-1989)“. (Bulgarie, Roumanie, France). Editions de l'Institut d'Études balkaniques, Editura Limes, Editions Rafael de Surtis, p. 265-272.
- Vuillemin 2009: *Vuillemin, Alain*. Résistance, dissidence, résilience. – In: L'oublié et l'interdit. Littérature, résistance, dissidence et résilience en Europe Centrale et Orientale (1947-1989)“. (Bulgarie, Roumanie, France), Editions de l'Institut d'Études balkaniques, Editura Limes, Editions Rafael de Surtis.